

CIOCOI VECHI ȘI NOI: ÎNTRE LECTURA DOCUMENTARĂ ȘI LECTURA STILISTICĂ

de

Dragoș Vlad TOPALĂ

Celebrul roman al lui N. Filimon, *Ciocoi vechi și noi*, este construit după formula obiectivă a romanului realist, deși, sub câteva aspecte, obiectivitatea autorului este subminată de temperamentul său retoric. Cartea reprezintă, în mod evident, un studiu de observație socială, particularitate subliniată în toate analizele reprezentative de critică și istorie literară prin sintagme de tipul „roman social”, „frescă socială”, „roman popular” sau chiar „roman citadin”¹. Câteva portrete și descrieri de referință transformă romanul lui Filimon într-o construcție balzaciană autentică². Portretul lui Dinu Păturică este construit după tiparul antropologic al personajului realist (balzacian), caracterizat printr-o descriere fizică amănunțită, cu unele indicii morale, acest model portretistic fiind obligatoriu grefat pe mediul social³: „Într-o dimineață din

¹ Vezi N. Filimon, *Ciocoi vechi și noi*, București, Ed. Minerva, 1985, capitolul *Repere istorico-literare*, p. 243-302.

² G. Călinescu observa: „Cu o desăvârșită tehnică balzaciană este făcută la începutul cărții prezentarea eroilor principali” (G. Călinescu, *Opere*, vol. 17, *N. Filimon, Gr. M. Alecsandrescu*, București, Ed. Minerva, 1983, p. 163).

³ Referitor la structura figurii în acest context, S. Angelescu precizează: „Romanul balzacian, în mod obișnuit, își pregătește cititorul înainte de a-l introduce în acțiunea epică prin prezentări amănunțite ale personajelor. Implicând o tehnică de apropiere, aceste prezentări trasează mai întâi un sistem de periferii – atmosfera unei pensiuni, silueta unui orașel de provincie etc. –, pentru ca apoi, în cercuri din ce în ce mai strânse, din care nu lipsesc aspectele exterioare ale unor locuințe sau înregistrările zvonurilor publice referitoare la locatari, narațiunea să se oprească asupra personajului, adevăratul centru de echilibru al acestei complicate construcții...” (S. Angelescu, *Portretul literar*, București, Ed. Univers, 1985, p. 35).

luna lui octombrie, anul 1814, un june de 22 de ani, scurt la statură, cu față oacheșă, ochi negri plini de viclenie, un nas drept și cu vârful cam ridicat în sus, ce indică ambițiunea și mândria grosolană, îmbrăcat cu un anteriu de șamalgea rupt în spate, cu caravani de pânză de casă văpsiți cafeniu, încins cu o bucată de pânză cu marginile cusute în gherghef, cu picioarele goale băgate în niște iminei de saftian, care fuseseră odată roșii, dar își pierduseră culoarea din cauza vechimei, la încingătoare cu niște călimări colosale de aramă, în cap cu cauc de șal, a cărui culoare nu se putea distinge din cauza peticelor de diferite materii cu care era cârpit, și purtând ca veșmânt de căpetenie o fermeșă de pambriu ca paiul grâului, căptușit cu bogasiu roșu, un astfel de june sta în scara caselor marelui postelnic Andronache Tuzluc, rezimat de stâlpii intrării și absorbit în niște meditațiuni care, reflectându-se în trăsăturile feței sale, lăsa să se vadă până la evidență că gândirea ce-l preocupa nu era decât planuri ambițioase, ce închipuirea lui cea vie îi puna înainte, și obstacolile ce întâmpina în realizarea lor” (p. 13)⁴. În mod evident, portretul lui Păturică are capacitatea de a se autodelimita în interiorul operei literare, iar personajul creat este unul bidimensional, dominat de o singură trăsătură de caracter, care trăiește prin convenție și prin raportare la mediul din care provine. Epitetul lipsește, întrucât descrierea se realizează prin enumerarea adjectivelor calificative, care „nu se aglomerează anarhic, ci se adună într-un spectru subtil, ale cărui câmpuri pot fi izolate dintr-o perspectivă semantică”⁵; astfel, un câmp este cel al descrierii fizice, în timp ce al doilea câmp, mai redus, surprinde unele elemente morale („ambițiunea și mândria grosolană”).

Pentru realizarea acestei opere, Filimon a făcut un efort imens de documentare. Notele de subsol cu trimitere la fonduri arhivistice, dar mai ales capitolele monografice *Scene de viață socială, Muzica și corografia în timpul lui Caragea, Teatrul în Țara Românească*, care surprind cu un realism desăvârșit atmosfera epocii, de la aspectul vestimentar al personajelor și descrierea Bucureștiului (grădini și edificii publice, mahalale) până la elementele variate de informație culturală, precum primele încercări dramatice de la noi, descrierea ceremonialului de la curtea fanariotă, modul de organizare a instituțiilor oficiale, alte date de natură sociologică referitoare la cele trei clase (boieri, neguțători și țărani), l-au determinat pe Ș. Cioculescu să considere *Ciocoii vechi și noi* un „roman arhivistic”⁶, în care informația de acest tip este diluată în sinteza

⁴ Acest portret amplu este completat de descrierea camerei lui Păturică, realizată cu aceeași tehnică balzaciană (vezi p. 16). Toate exemplele culese din *Ciocoii vechi și noi* sunt preluate din N. Filimon, *op. cit.*

⁵ S. Angelescu, *op. cit.*, p. 38; citatul se referă la portretul lui Eugénie Grandet.

⁶ N. Filimon, *op. cit.*, p. 259.

epică. Din acest punct de vedere, romanul obligă la o „lectură documentară”, așa cum am sugerat în titlu. Pe de altă parte, autorul realizează reconstituirea unei epoci prin limbaj („lexicul arhaic oriental și grecizant intră în joc în scopul de a zugrăvi instituții și moravuri”⁷); cartea apare în 1863, iar autorul „întrebuințează expresiile unei epoci anterioare, a cărui nomenclatură o notează, nu numai cu intenția de a obține culoare istorică, dar și dintr-un vădit interes erudit”⁸. Recitind romanul, am observat numărul redus al figurilor semantice de stil (acestea sunt oricum irelevante, în opinia noastră); temperamentul retoric al scriitorului se manifestă uneori prin limbajul popular, anume prin termeni și expresii populare, prin inserții paremiologice: *s-a certat cu dânsa furcă* (45), *l-a obrocit* (109), *la chindii* (81), *picătura găurește piatra, zice un alt proverb* (38), dar mai ales prin elemente ale limbajului familiar (structurile dialogate specifice stilului direct): „... apoi zise celorlalți: – Știți una, băieți? Mie mi-e sete; cine face cinste?/ – Eu, răspuse unul dintre feciori./ – Bravo, Dumitrache, bravo! Ai semne de procopseală...” (155). În opinia noastră, stilistica romanului se restrânge esențial la nivel lexical, unde, prin alternarea arhaismelor cu neologismele, se obține un efect stilistic de ansamblu. Astfel, „lectura documentară” este dublată de „lectura stilistică”.

Filimon utilizează arhaismele pe scară largă, întrucât el stăpânește distincția dintre perspectiva sincronică și cea diacronică asupra cuvintelor. În *Ciocoi vechi și noi*, arhaismele (multe sunt istorisme⁹) indică cu precădere terminologia socială¹⁰. Este vorba, în primul rând, de funcții și demnități specifice societății feudale și premoderne românești (toate exemplele care urmează au sensul general „rang boieresc”): *postelnic* (13), *vătaf* (14), *vel-cămăraș* (17), *serdar: serdarul D...* (22), *sluger* (67), *pitar* (67), *medelnicer* (86), *ispravnic* (86), *vel-vistier* (91), *treti-logofăt* (98), *armaș* (115), *căminar: căminarul Polizache* (131), *clucer* (155), *hatman: hatmanul veni* (157), *sameș* (164). Un sector important al arhaismelor lexicale este reprezentat de turcisme (cu grade diferite de adaptare): *ciubucciu* „slujitor însărcinat cu umplerea ciubucelor” (15), *ciohodar* „slujitor care îngrijea încălțăminte domnului” (17), *idicliu* „slujitor la curtea domnească”, *nefer* „soldat din armata turcă, arnăut”, *iciolan* „copil de casă”: *idiclii, neferii și iciolanii domnești* (23), *tufecciu* „soldat mercenar”, *arnăut* „soldat mercenar”, *satâraș* (< *satâr*) „slujitor înarmat

⁷ G. Călinescu, *op. cit.*, p. 208.

⁸ T. Vianu, *Arta prozatorilor români*, 1973, p. 55.

⁹ Arhaismele au un grad de învechire diferit; istorismele sunt cuvintele complet ieșite din uz prin dispariția realităților pe care le denumeau, fiind vorba de nume de meserii, funcții sociale etc. (cf. DȘL, p. 69).

¹⁰ Pentru sensul și etimologia cuvintelor selectate am consultat DEXI; de asemenea, este util glosarul de arhaisme din N. Filimon, *op. cit.*, p. 233-242.

din garda domnească”: *tufecii, arnăuții și satârașii* (24), *tumbelechi* „tobă mică”: *tumbelechiuri* (25), *pazarghidan* „slujitor însărcinat cu cumpărăturile”: *pazarghidanul meu* (49), *pembe* „roșu-deschis, roz” (55), *meterhanea* „muzică în care predominau tobele”: *cântarea meterhanelor* (94), *beizadea* „fiu de domn, principe” (33), *zabet* „guvernator, șeful poliției”: *pe mâna zabetului* (83), *caimacam* (85), *seraschier* „comandant” (87), *mansup* „slujbă, demnitate înaltă” (87), *rușfet* „mită” (87), *capan* „depozit de alimente” (88), *peșcheș* „dar”: *trămiț... peșcheșuri* (89), *ecpaia* „sută domnească”: *ecpaiiua mării-tale* (91), *isnaf* „breaslă, corporație” (94), *otuzbir* „joc de cărți” (99), *englingea* „distracție, petrecere” (99), *șatrang* „șah” (99), *ziafet* „petrecere, chef mare” (115), *capugiu* „înalt demnitar”, *peșchegiu* „funcționar însărcinat cu primirea darurilor”, *imbrohor* „comis, reprezentant al sultanului”: *capugii, peșchegii și imbrohori* (130), *elciu* „ambasador, consul”: *elciul Rusiei* (149), *ichilic* „unitate de măsură a capacității” (156), *seimean* „soldat mercenar” (159), *alișveriș* „negot, afaceri”: *cum mergi cu alișverișurile?* (160), *iamac* „ajutor, ucenic”, *calemgiu* „funcționar, copist”: *am dat bacșiș iamacilor și calemgilor* (162), *telal* „negustor de haine vechi”: *glasul... telalilor* (163), *bogasier* „negustor de articole de manufactură”: *Costea bogasierul* (164), *bumbașir* (82) / *mumbașir* „agent fiscal și de execuție”: *slujitori și mumbașiri* (164), *madea* „pricină, chestiune” (167), *nezam* „dispoziție dată de autorități” (167), *mehtup* „petiție, raport” (171), *muhafiz* „comandant”, *serhat* „cetate, fortăreață”: *muhafizii serhaturilor* (171), *a mofluzi* „a da faliment”: *ai mofluzit* (173), *orta* „regiment”: *ortale de arnăuți* (211), *taxidar* „persoană care strângea dările”: *taxidarii luau întreită zeciuală* (215). Unele turcisme sunt compuse (elementul de compunere *-bașa/-basa* are sensul „principal”, „cu gradul cel mai înalt”, folosit în cadrul termenilor care indică ierarhia și specializarea militară): *deli-basă* (30), *satârghi-bașa* (76), *capugi-bașa* (89), *câzlar-agasi* „șeful eunucilor” (89), *terzi-bașa* (95), *sultan-mezat* „licitație publică” (131), *seleam-ceauș* „reprezentant al domnului”: *seleam-ceaușul curții* (151), *telal-bașa* (162), *buluc-bașa* (203).

Un alt sector lexical reprezentativ, însă mai redus ca pondere, este constituit din grecești: *neramz* „portocal” (19), *morico* „roșu-închis; albastru-închis” (55), *a provalisi* „a propune”: *i-am provalisit* (90), *a zalisi* „a zăpăci, a tulbura”: *m-a zalisit* (144), *a paravalisi* „a compara”: *să paravalisim* (161), *clironomie* „moștenire”: *împliniri de... clironomie* (164), *scopos* „scop”: *scoposuri* (171), *mavrofor* „voluntar al Eteriei”: *mavrofori* (184), *a pliroforisi* „a lămuri, a informa”: *te vor pliroforisi* (209), *a sistisi* „a recomanda, a trimite”: *te-a sistisit* (210).

Am identificat în text o serie de locuțiuni și expresii specializate (domeniul economic și cel administrativ): *a scoate (pe cineva) la silimet* „a

distruge material, a ruina”: *să-l scoatem la silimet* (61), *a pune nart* „a fixa un preț de vânzare”: *să puneți nart* (111), *cu tahmin* „aproximativ”: *socoteală cu tahmin* „socoteală aproximativă” (112), *în naht* „în numerar, cu bani gheață”: *să-mi plătești în naht* (147); de asemenea, am reținut câteva sintagme nominale: *calemul vinăriciului* „administrația pentru perceperea dijei în vin” (18), *huzmetul spătăriei* „venituri obținute din dije care se cuveneau instituției conduse de marele-spătar” (18), *catastih de dosolipsie* (141; *dosolipsie* „de dare și luare”, conform notei autorului), *taxidul de marfă* (145; *taxid* „marfă de import”, deci construcția este pleonastică), *zapis cu diorie* (147; *diorie* „termen, scadență”), *havaietul mezatului* „impozit pentru profitul din vânzările publice” (162), *starostea de neguțători* „breasla negustorilor” (162), *tacâm de pitace* „serie/șir de dispoziții” (167). Sunt turcisme: *silimet*, *nart*, *tahmin*, *havaiet*, *mezat*, respectiv grecisme: *naht* (etimologia indirectă trimite la arabă), *dosolipsie*, *taxid*, *diorie*.

Informația documentară, arhivistică se manifestă uneori printr-o aglomerare terminologică impresionantă, metodă folosită de Filimon pentru câteva sectoare, în special pentru vestimentație: „...hataia de Veneția sadea, hataia florantin, camohàs de Veneția cu fir, camohas sadea, catifea cu aur și sadea de Veneția, sandal cianfès, canavăț, tafta, atlas vârgat și cu flori, harès pungiuc, fesuri tuneslii, basmale de Triesti, de Franța și de Englitera, tulpan mosc, alagea de Triesti, șal de India ciceacliu, șal boza-fer mai cu flori pân colțuri, gear de India, sangulie, brâuri caragialar cusute, cutnii, alagea, citării și gazii de Brussa, suvaiele de Halle” (145-146)¹¹. Din acest citat am reținut următoarele exemple (nume de stoffe și țesături; alte sensuri au fost indicate): turcisme: *hataia*, *sadea* „fără ornamente”, *sandal*, *tunesliu* „care provine din Tunis”, *alagea*, *boza-fer* „cenușiu”, *gear* „șal”, *caragialar* (probabil variantă de la *caragea* „negru”), *cutnie*, *citarie*, *suvai*; grecisme: *camohas*, *canavăț* (cu etimologie multiplă, inclusiv din italiană), *tulpan* (sinonimul neologic este *muselină*); substantivul *sangulie* are etimologie necunoscută (conform DEXI), iar *gaz* „voal” provine din franceză, de la numele orașului Gaza (pluralul conform DEXI este *gazuri*, în timp ce DOOM₂ nu indică pluralul).

Un alt sector lexical reprezentativ este alcătuit din neologisme (de origine franceză), în general termeni livrești care implică un nivel cultural ridicat, cu forme confirmate de norma actuală, fapt remarcabil pentru un scriitor autodidact: *malonest*: *zarafi*... *malonești* (6), *venal* (8), *a eclata*:

¹¹ Trimiterea la sursă, într-o notă, este sugestivă: „Vezi catalogul vămilor din timpii lui Caragea ce se află trecut în *Condica arhivei*, nr. 121, foaia 210” (p. 146); aceeași preocupare a informației documentare exhaustive se regăsește, de exemplu, în cazul enumerării monedelor (cu precizarea valorii nominale) care „circulau în timpul lui Caragea” (p. 66).

eclată ca o bombă (8), *deriziune* (9), *prodigalitate* (12), *volubil: volubilă... principesă* (17), *venerabil: venerabilul bătrân* (22), *conveniență* (26), *stratagemă: rezultatul stratagemei* (28), *letargie* (31), *odaliscă: pieptul odaliscei* (32), *malițios: privire malițioasă* (44), *ardoare* (47), *sardonie* (108), *fortună* (122), *dexteritate* (133), *susceptibilitate: să nu atingă susceptibilitatea* (138), *a turmenta „a ameți, a zăpăci”:* *secret... care turmentase* (171), *sarcasm: greutatea acestor sarcasme* (174), *profetic* (182), *panegiric: făcea panegiricul* (186), *infam* (196), *funest* (199), *terorism* (217), *miasmă: miasme* (222); unele neologisme implică un sens specializat: *comunist* (10), *doctrină politică* (11), *forma arhitectonică* (23), *pozițiunea topografică* (23), *cantilenă* (30), *litere cabalistice* (34), *logogrif: descifrase logogriful* (34), *tartufism* (41), *corporație* (63), *dansuri etnografice* (118), *simptom: simptome* (130), *dioramă* (132), *antreprenor* (132), *mineralogie* (222), *reumatism: reumatismul îi coprinse tot corpul* (223); sintagma *falit fraudulos* (226) este dublată pe aceeași pagină de construcția sinonimică arhaică *mofluzul mincinos*. Stilul naiv al lui Filimon și inabilitatea sa de a crea figuri semantice viabile conduc la sintagme și asocieri semantice insolite, precum: *delir momentaneu* (29), *grațiile maltratate de voluptoasele plăceri* (47), *patimă ilicită* (52), *inocentul amor* (53), *amor sentimental* (59; construcție pleonastică). O serie de neologisme sunt în curs de adaptare: *partit* (11), *rolele comice* (132), *coafiura* (142), *estaz* (143), *să se console „să se consoleze”* (172), *particular* (183), *excepție* (183), *torture* (206), *gesturile ritoricești* (215); adăugăm aici exemplul substantivelor terminate în *-iune*: *colecțiune* (16), *atențiune* (48), *predilecțiune* (95); de asemenea, unele italianisme și franțuzisme din cartea lui Filimon au fost eliminate prin evoluția limbii literare: *se inamorase* (17), *fieroasă... veselie* (42; adverbul *fiero* „impetuos, cu înverșunare” indică modul de executare a unei bucăți muzicale), *guarzii* (174), *își pericolau viața* (184), *în darn* „zadarnic” (139).

În *Ciocoii vechi și noi* (1863) regăsim două aspecte esențiale privitoare la limba literară: norma și stilul. Astfel, din punct de vedere stilistic, funcția arhaismelor în comunicarea literară face parte din ansamblul de elemente lingvistice expresive prin care stilul se poate defini ca deviere de la norma standard a limbii literare¹². Pe de altă parte, fondul neologic reprezintă încadrarea demersului lingvistic al lui Filimon în procesul accelerat de unificare a normelor, manifestat după 1859.

¹² Cf. DȘL, p. 70.

BIBLIOGRAFIE. SIGLE ȘI ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- Angelescu, Silviu, *Portretul literar*, București, Editura Univers, 1985.
- Călinescu, G., *Opere*, vol. 17, N. Filimon. Gr. M. Alecsandrescu, București, Editura Minerva, 1983.
- DEXI = Eugenia Dima (coord.), *Dicționar explicativ ilustrat al limbii române*, Iași, Editura Arc, Editura Gunivas, 2007.
- DȘL = Angela Bidu-Vrânceanu et alii, *Dicționar de științe ale limbii*, București, Editura Nemira, 2005.
- Filimon, N., *Ciocoii vechi și noi*, București, Editura Minerva, 1985.
- Vianu, Tudor, *Arta prozatorilor români*, București, Editura Eminescu, 1973.
- DOOM₂ = Ioana Vintilă-Rădulescu (coord.), *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ediția a II-a, București, Editura Univers Enciclopedic, 2005.

LE ROMAN *CIOCOII VECHI ȘI NOI*: ENTRE LA LECTURE DOCUMENTAIRE ET LA LECTURE STYLISTIQUE (Résumé)

Le roman *Ciocoii vechi și noi* (le terme *ciocoi* est intraduisible) oblige à une double lecture: d'abord, la lecture documentaire, car N. Filimon a fait un effort remarquable de documentation pour décrire l'époque du début du XIX-ème siècle; puis, il s'agit d'une lecture stylistique appliquée surtout au niveau lexical, qui implique les archaïsmes (mots d'origine turque et grecque) et les néologismes.